Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2023-20-1-7-19

ZULEIKHA'S SPEECH PORTRAIT IN KUL GALI'S POEM "KYISSA-I YUSUF" (THE 13th CENTURY)

Khalisa Khatipovna Kuzmina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
shirmanx@yandex.ru.

Alsu Minneahmetovna Kamalieva,
Bartin University,
Bartın Üniversitesi Kutlubeyyazıcılar Kampüsü, Bartın/Merkez, 74100, Turkey,
akema@mail.ru.

Kul Gali's work "Kyissa-i Yusuf" is a poem written in the Turkic literary language in the 13th century. It has been loved by the Tatar people for many centuries, rewritten many times by hand and first printed in the 19th century. In the regions, where the Tatars live, more than 300 handwritten copies of the work have been found. The plot of the poem goes back to the story about good looking Yusuf. It is found in the sacred books of most orthodox religions, but differs significantly in details and descriptions of the characters. One of these characters is Zuleikha. This article discusses the artistic means of expression, chosen by the author, to create the image and speech portrait of Zuleikha and reveal the features of her character.

Key words: speech portrait, history of the Tatar language, Kul Gali, "Kyissa-i Yusuf", "The Tale of Yusuf", Zuleikha, language portrait

Introduction

Since the 2nd half of the 20th century, the anthropocentric trend has dominated linguistics. At the heart of this trend, which dates back to the ideas of Friedrich Wilhelm von Humboldt (1769-1859), is the concept of a person who knows language, a linguistic personality. Humboldt wrote that whatever the subject was, it could always be correlated with a person, namely with his intellectual and moral organism [1, p. 161]. First of all, a person who speaks a language is a person who is able to speak, a native speaker. The "linguistic personality" is also understood as a set of features of a verbal behavior of a person using language as a means of communication – in this case, this is a communicative personality [2, p. 200]. Such a person has national and cultural values that are based on the native language and

are obtained through the native language, a system of stable views on the surrounding reality that are passed down from generation to generation. Thanks to the native language, a person slowly gets acquainted with the surrounding reality, gradually gains knowledge moving from specific objects, elements and norms of processing to abstract concepts and the internal and external laws of the universe. He preserves the system of knowledge in various ways and, in turn, passes it on to future generations. One of these ways is to convey knowledge about the world through a literary work, its images, descriptions, the speech of characters, in other words, to create a system of world perception through the personality of the writer, his language. According to V. Katermina, "We believe that the essential features of writer's linguistic personality can be expressed in two ways: firstly, the linguistic personality of the writer-creator is individualized; secondly, it does not exist in a vacuum, but within the framework of the national picture of the world and can only realize individual features against a general conceptual background" [3, p. 209]. The writer, as a person who knows the language, deals with a literary text and recreates in a literary work the image of the world that surrounds him or is recreated in his mind. In this world, characters, literary images and heroes occupy a separate place, and in this case the description of the writer is individual [4]. In Tatar literature, the creation of special images was especially active at the beginning of the 20th century, this is connected with the traditions and customs of the Tatars [5, p. 178]. The author's linguistic personality is a type of a full-fledged representation of the creator's personality, containing both mental, social, ethical and other components, but refracted through his language, the discourse of his texts [3, p. 212]. That is why, when studying the speech of a character, we, first of all, should not forget that this speech is recreated through the writer's linguistic personality.

In this aspect, works written before the present time are of particular interest, because, according to the ethic rules of writers who lived in the ancient and Middle Ages, information about the author's identity is not given in the work or is not obvious. Often, we do not know the author's name or what country he came from. In those days, the author was lost in his work, and the "collection" of his images (personality) was most often made up by studying the speech of the characters, whom the author especially singled out. For example, the name of the person who wrote the work "Kyissa-i Yusuf" ("The Tale of Yusuf") in the 13th century is given only in the last two lines of the poem:

Buni duzan – zaғif banda, ady Ғali... [6, p. 292] (The person who composed this is a sick person named Gali...)

Rakhmat ққyylgyl, rakhim ққyyl Ққul Ғaliya [6, p. 294] (Say thanks, do good to the slave Gali).

Thus, we find no other information about the author. In the work, he calls himself "a poor man (slave)", but it is clear that this was meant to have a figurative meaning, according to the ethics of the Eastern literature writers in the Middle Ages, it was customary to speak of oneself disparagingly, belittling one's status. Despite this, through the speech of the author and his characters, one can fully understand the level of the poet's education, his system of world perception. In general, of special interest is the use of proper names in the work, and this is done by the author for a specific purpose [7, p. 224].

Research materials and methods

Based on the foregoing, this article aims to determine the language and stylistic devices that the author uses to describe the image of Zuleikha in the written monument of the 13th century, the work "Kyissa-i Yusuf" ("The Tale of Yusuf"), in other words, the goal is to reveal the speech portrait of Zuleikha. The examples are taken from the auxiliary text, which was written on the basis of Fazyl Fasiev's text, written in 1983 [6, pp. 3–294] (textological purposes are not set in the work). The main research methods are: the historical-comparative, descriptive-conceptual and historical-linguistic methods, and a historical-stylistic analysis. Using the historical-comparative and descriptive methods, the main features of the phenomena, described in the work, were determined by means of comparison based on the the Old Turkic and modern Tatar languages. To reveal the concepts in the speech of the characters, the method of a conceptual analysis was used; to describe the features of speech and methods of description, we conducted historical-linguistic and historical-stylistic analyses.

Discussion

The poem "Kyissa-i Yusuf" ("The Tale of Yusuf") is one of the well-studied works in Tatar literature and linguistics, but this work has not been considered from the point of view of the characters' linguistic portraits. One of the latest works is M. Gubaeva's Ph.D. thesis "Linguistic

portrait of the inner world of a person in Kul Gali's work "Kyissa-i Yusuf" (1233)", which aims to reveal the features of the description of the character's inner world [9].

We know that the poem describes the story of the prophet Yusuf, and this plot is described in world religious books. This story is given in sura "Yusuf", the 12th sura of the Quran, which consists of 111 verses. The main characters of the work – the images of Yakub, Yusuf, his brothers and Zuleikha are described in the unique language of the author. This language is the highest form of the Old Turkic literary language used in the Volga Region before the Mongol conquests [9, p. 18].

The poem "Kyissa-i Yusuf" ("The Tale of Yusuf") is a literary work, therefore, it meets all the requirements characteristic of a literary work: from the aesthetic and emotional side, it affects the reader's feelings and gives intellectual satisfaction; it gives a person the opportunity to learn the surrounding reality, man and his gentle inner world; a literary work forms a person's personality, creates his system of values, teaches him to think and feel, makes him smarter, kinder and spiritually richer. The implementation of these functions takes place through descriptions and the author's and the characters' speech. The image of Zuleikha is an example of this.

Zuleikha is a daughter of the pagan ruler; to show how much the girl is loved by her father, the author compares Zuleikha with Yusuf: *Na keim Yaгqub Yusyfyi sauar idi, Yusif anyn uyluқyndan katmaz idi, kham Zulaikha atasyna shuila irdi, balki dagy artuгrak sauar imdi.* [6, p. 128]. (Just like Yakub loved Yusuf, he did not let him off his lap, Zuleikha was also dear to her father, perhaps even more). To emphasize that Zuleikha was a dear and beloved daughter, the author repeatedly uses vivid images: *Yastuқy atasynyn dizi irmesh* [6, p. 128]. (The place where she slept turned out to be her father's lap). The work does not indicate Zuleikha's age, but with the help of comparisons, her amazing beauty is described: *Tulun ay tik balkyr idi anyn yuzi, Uzhmakh ichra khur-el-гayna binzar imdi* [6, p. 128]. (Her face shone like a full moon, She looked like a houri in Paradise).

Thus, Zuleikha – an incredibly beautiful, affectionate, beloved daughter of one of the richest rulers of West Africa [6, p. 128] Taymus Patshi (possibly present-day Tunisia) – while sleeping on her father's lap, saw Yusuf in a dream and fell in love with him and told her father about it. Taymus Patsha immediately said that he was ready to give all his fortune, just to find out where this person lived, but for three years this secret was not revealed. Zuleikha fell ill, her father called the most knowledgeable doctors, but this did not help. In the author's description, with the help of opposition, the sick Zuleikha is described as a stubborn girl: *Gakly katdi, yatyb uiku hich uyumaz, Tagam khazir kalturulsa, hargiz yimaz, Kemsa berla ulturub soz sozlamaz, Hich etibba bona darman bilmaz imdi* [6, p. 130]. (Her mind is clouded, her sleep is lost, If they bring food, she does not eat anything, she does not talk to people, No doctors know the cure for this illness).

Only when Zuleikha achieved what she wanted – she found out who Yusuf was, she returned to her previous state again: *Bag-bugauyn shishderdi, гaқyl uldy, bayagydan tili dahi fasikh uldy, nury artdy, sozi dahi malih uldy, valikin Yusyfyi kop ugar imdi* [6, p. 132]. (Unraveled the fetters, returned her mind, Became more sociable than before, Her attractiveness increased, her speech became sweeter, she loved Yusuf very much). Therefore, the author's description helps the reader to understand from the first episodes with Zuleikha that she lived in luxury, always got her way and was a stubborn girl.

Later, Zuleikha, with great wealth, came to Egypt as a daughter-in-law: Sauendi: Moradyma irdem, dayur, gaziz Misyr zhamalini koram, dayur [6, p. 134] (She was delighted: she achieved what she wanted, she said, she would see Egypt's owner's face). The lexemes "morad-khazhat" ("intention-desire") are repeated several times reaching the level of a concept in the work.

Zuleikha did not meet her desired Yusuf in Egypt and became very worried: *Zolaikha aidur: "Irak kaldy banum ilem, Ah, nida galat dushdi banim khalem, Ah, dariga, ukush ranzhum, uzak yolym, Nacha kunluk mikhnat zair oldy imdi!* [6, p. 136]. (My country is far away, Oh, why did my circumstances go wrong, Oh, sorry, I suffer, the road was long, So many days of suffering were in vain!). The author very accurately conveys the fact that Zuleikha came with the intention of achieving what she wanted and was mistaken, he uses contextual antithesis (*moradyma irdem – galat dushdi*). Zuleikha's words *"Bayuk belen: bu bana laik dagul"* [6, p. 136] (Know for sure: this man is not worthy of me) show that she puts herself above the Egyptian ruler. However, there is no other way out, on her tutor's advice, Zuleikha stays to live in Egypt. In this episode, the author uses an interesting expression: *Zolaikha bu uguti raya kordi, Misrda dormaklykga boyun virdi* [6, p. 136] (Zuleikha found this advice good and agreed to

stay in Egypt). Even if we translate the expression *boyun virdi* into modern Tatar as agreed, in general, a different image is presented here: the expressions *razyi oldy* and *boyun virdi*, used in the poem, are different in meaning: *razyi oldy* means to agree, and *boyun virdi* – to obey. The subordination of the stubborn girl tells about the changes that have taken place in her character, but these changes are still unstable.

Finally, only 7 years after, Zuleikha meets Yusuf, who was sold into slavery in Egypt and begged the Egyptian ruler to ransom him: *Zolaikha aydur: "Kuiynyz, ban dushayen, Talim yulgu khasratima kauyshayun, Firak khalin-akhualin surashayun, Khakyikat, visal kuni dugdy imdi"* [6, p. 138] (Zuleikha said: Let me go, I'll go, I'll see him after so many years of suffering, I'll ask why we didn't meet up, Indeed, the day of the meeting has come). *Oldur banum khazhatim, ballu bilin, Sizlar any banum uchun satun alyn, Zhumla malum anyn uchun fida aylan, nacha baha dilarsa, virin imdi!* [6, p. 138] (He is the one I need, I know for sure, You will buy him for me, Spend all your fortune on him, Give anything they ask for!). In this passage, the expressions *oldur banum khazhatim* (he is the one I need) and *sizlar any banum uchun satun alyn* (buy him for me) grab our attention. Zuleikha, calling the son of the prophet and the prophet Yusuf himself "my desire", lowers him from the height of a "person" to the level of "things and toys", saying "buy for me". In these lines, the image of Zuleikha is described by the author as a stubborn girl who is used to getting her own way.

The ruler of Egypt bought Yusuf and handed him to Zuleikha with the words "Let him be our son": Banan ana artugyrak tagzim kylgyl, bizim bu oglumyz olsun imdi [6, p. 146] (Show respect for him more than me, Let him be our son). Since that time, Zuleikha's condition has become more complicated: the author very accurately describes the state of a girl in love: *Moshkil khalga dushdi ol anda kazin, Ber sagatga kormasa Yusyf yuzin, Sabyry kalmaz, anlamaz kimsa sozin, Na sozlasa, "Yusyf!" dayu sozlar imdi* [6, p. 148] (Later it became difficult for her there, If she did not see Yusuf's face for an hour, She became impatient, did not listen to anyone, No matter what she said, she talked about Yusuf); *Berazdan tanindan kan aldyrsa, Khazhzham anyn tamyryna Nishtar ursa, Galyalkhal kany akyb, yura tamsa, Yir uzra Yusyf ady yazylur imdi!* [6, p. 148]. (If after some time she would donate blood, If someone took her blood touching her vein with a knife, Her halal blood would spill on the ground, Then the name of Yusuf would be written on the ground with her blood!); *Har zamanda koklar taba nazar kylsa, Kuk yozinda uldyzlary korar isa, Hamandam Yusyf anda kalur isa, Uldyzlar [ham] Yusyf dayu sozlar imdi!* [6, p. 148]. (When she was looking at the sky, she saw stars in the sky, If Yusuf came there at that time, Then the stars spoke about Yusuf!) We have given these lines in full in order to show the vocabulary and the power of the author's description: it is clear that the author tried to justify Zuleikha's wrong doings from the point of view of religion and morality, justify them by the fact that she was very much in love. Indeed, Zuleikha went with Yusuf to the chapel to plead with an idol: *Yaluaryr ol sanamga, zari aylar, zira-ki gyishky galib, sabyry aular, Khatirinda kalmadi [hich] gizlu asrar, na char olub, butyna yaluaryr imdi* [6, p. 148]. (She begs the idol crying, Her love is very strong, there is no patience, There are no secrets left in her soul, Out of hopelessness she begs the idol). This episode, firstly, is given in order to show the prophetic power of Yusuf (Yusuf destroys the idol, breaks it, and at the request of Zuleikha returns it to its previous state); secondly, the fact that Zuleikha uses any means to achieve her goals suggests that she is quick-tempered, impulsive and very emotionally sensitive. It is not enough for Zuleikha: no matter what, she needs to achieve her goal – to make Yusuf her own, to enter into intimate relationships with him, which are prohibited in Islam before marriage. This goal, this desire pushes her to a grand undertaking – on her tutor's advice, she needs to build a huge palace, which has no equal in the whole world, decorate it with expensive stones, statues, drawings, bring Yusuf there, seduce him and thus achieve what she wants. The author describes, with the help of epithets, the elegant and incredibly beautiful Zuleikha sitting on the throne in the following way: *Tazh kiyar, kash oynatur, kozin suzar, Sozladukcha nafasyndan gonbar tozar, Haman firdaues echra khurlara binzar, Ayagyndan marzhan khali kushar imdi* [6, p. 158]. (Puts on a crown, makes up her eyes, winks, When she speaks, a pleasant aroma comes from her lips, Looks like a houri from Paradise, She has a pearl bracelet on her leg). And here, turning to Yusuf, she speaks about her goal, her desire: *Khatun aydur: "Ban sani dushda kordum, Andan biru zhamalena gashik oldum, Malum-molkum zhumlasin fida kyldym, Moradym bu kun khasil kyilam imdi"* [6, p. 158] (The woman says: I saw you in a dream, Since then I fell in love with your

face, I gave away all my wealth, Today I will make my wish come true). Thus, the author includes the story of Zuleikha's unrighteous love in the concept of morad (goal, desire, intention).

Zuleikha's main tool in achieving her goal is the word. And she speaks. Despite Yusuf's warnings, she does not listen to him, constantly talking only about her feelings and emotions. In these lines, Zulaikha's character is revealed through the language portrait: *Zolaikha ol sozlari hich anlamaz, Yusyf panden dynlamaz, raya kormaz, ana laik kalachi soz sozlamaz, Kande sozin mokarrar suilar imdi* [6, p. 160] (Zuleikha does not understand these words at all, Does not listen to Yusuf's advice, does not consider this advice good, Does not speak words worthy of him, Talks about herself all the time). On the one hand, the emotional state of a person in love is skillfully described; on the other hand, additional details are introduced to complement the image – a narrative reminiscent of the ode genre: Aidur: *"Aya Yusyf, sanin sozin datlu, usanmadan dynlamaga na rakhatlu, Yuzin lyatif, kalachin khub, morauuatlu, Ishitsam, rakhatum artar imdi"* [6, p. 160]. (He says: Hey, Yusuf, your speeches are sweet, It's nice to listen when you're worried about something, Your face is beautiful, your speeches are good, pleasant, If I hear them, I'm pleased); *Visalen – dilaram, zhan rakhati, Zhamalen kuyash kebi, gishkyn katy, Suratin gazhab torfa, lafzyn yeti, Khanzhar kebi, zhanymdan kachar imdi* [6, p. 160] (Meeting with you is pleasant, Your face is like the sun, love is strong, Your image is incredibly beautiful, your speech is piercing, Like a dagger touching my soul); *Khilala binzar sanin kashlaryn var, Yenzhuya binzar sanin dishlarin var, Gazhab ziba mishil-yopar sachlarin var, Kandi alum urmaga laik imdi* [6, p.162] (You have eyebrows like a moon, You have teeth like pearls, Your hair is amazingly beautiful and pleasantly smelling, I am worthy to braid it with my own hands); *Gazhab torfa, kara ranlu zollarin var, Khalauatlu, morauuatlu sozlarin var, Gamza kylsa, dildin kachar kozlaren var, Kerpeklarin zhanymdankachar imdi* [6. p. 162] (You have incredibly soft black hair, You have pleasant speech, You have eyes that live without words if they look at you, Your eyelashes touch my soul). The examples given in this passage show the richness of Zuleikha's language, how she is able to build her speech and her level of logic. In these lines, Zuleikha (with the help of the author's pen) gives birth to an image in a word, the author reproduces the appearance through Zuleikh's eyes – a portrait of Yusuf. These lines are the highest form of the Turkic literary language of that time, they use metalogical and autological methods of description, and they represent the most perfect pages in terms of the language in the work "Kyissa-i Yusuf".

Zuleikha, using all the possibilities of her speech and failing to achieve what she wanted, uses the most powerful psychological trick – hurts Yusuf's pride: *Zolaikha aydur: "Imdi san na sanyrsan, Konulunda na kachar, na umanursan, Ayt bana san, kinsadin korkurmusan, Yigitlikda hich nasibyn yukmu imdi?* [6, p. 164]. (Zuleikha says: Well, what do you think, What is in your soul, what are you dreaming about, Tell me, maybe you are afraid of someone, That you don't have courage?) In these lines, we see the familiar Zuleikha – a spoiled girl who is accustomed to achieving her own goals by any means, she is not even afraid of offending her loved one. Unable to succeed even using this psychological technique, being disgraced in front of her loved one, Zuleikha becomes furious, does unfair, evil things, wants to put Yusuf to prison: *Zolaikha aydur: "Bu uglanny zindanlagyl, nahdid kyigyl, kurkytgyl, ogutlagil, gar yuksa, bani koyub, any baklagil, adabzlik kyilmasun! – dayur imdi* [6, p. 170]. (Zuleikha says: Lock this man in a dungeon, intimidate and persuade, You will be ashamed if you protect him and not me, Let him not be obscene!). Zuleikha gives Yusuf an ultimatum for the last time – either he becomes Zuleikha's lover, or goes to prison [6, p. 178]. Yusuf chooses a dungeon, Zuleikha becomes very angry, and the author conveyes her anger through the words: *Any ishdeb, Zolaikha yaulak bishdy, Gari kaldi, khaterina khaila dushdi, Yusyfyn bilindan kamar shishdi, kharir-ziba tunlarin suyar imdi* [6, p. 178] (Hearing him, Zuleikha became very angry, She felt ashamed, she came up with a trick, She untied the saber from Yusuf's belt, began to take off his silk clothes). While reading these lines, we become aware of the terrible character of a woman who cannot achieve her goal.

Quite a lot of time has passed. The sick, half-blind Zuleikha, who has turned into an old woman and is driven out into the street after her husband Kyytfir's death, still has not forgotten Yusuf. And remaining true to her character, she blames not herself for these troubles, but the idols who did not help her in difficult times*: Gazi irdum – tul, garib, gazhiz kaldym, Yusyf gishky kuydurdi, zalil oldum, Akhualyum bu kungacha zahir kyldym, Sandan madad yuk imish, bildim imdi* [6, p. 212] (I was

loved and became a widow, sick and weak, Yusuf's love ruined me, lowered me to the bottom, I've told about my present condition, There is no help from you, I have already understood); *Misyr echra ulu khatun olur idum, Adamlarga sarvarlikni kylur irdum, andan biru sani magbud bilur irdum, hich sababdan rakhaten digmaz imdi!..* [6, C. 212] (I was the main woman in Egypt, I led the people, Moreover, I worshiped you God, But there was no help from you!). In these stanzas, the author uses a technique of antithesis based on opposition. In general, antithesis is Kul Gali's favorite technique, and this technique is very suitable for the plot development, because the life of the main characters consists of ups and downs, of extremes. The antithesis is especially frequently used when describing the images of Yusuf and Zuleikha.

Without waiting for help from the idols she worshiped, Zuleikha rejects paganism and converts to Islam. When she meets Yusuf, her speech is built in a different tone, in a different way: *Ban ulman, sani satun aldym idi, zhumla malum sana fida kyldym idi, sanin dardin bila khairan kaldym idi, bu kun imdi bu khala dushdum imdi* [6, p. 214] (I am the person who bought you, I spent all my fortune on you, I was amazed by your strength, Today I am in such a poor state); *Barcha katdi alimdan ukush nigmat, birsi kalmai sualdy mal va molkat, valyakin hich sualmaz gishku khosrat, galya-d-dauam gishyk ody urtar imdi* [6, p. 214] (Everything went out of my hands – a lot of good, everything disappeared, but the suffering from love has not been lost, The fire of love is still alive).

In these lines, we see how her speech has changed, and with it Zuleikha's character: the girl has lost her pride, recklessness, she is well aware of her condition, and therefore does not resist her fate. However, this episode also shows that she loves herself very much: when she finds out that she is to meet Yusuf, she is confused, she immediately asks Allah to return her beauty: *Bas, maulumdan amer-khokem uila olsa, kozlarumnun nury kayra yana kalsa, zhamalum ham Yusufa layik olsa, maulumdan ginayat umarmyn imdi* [6, p. 216]. (Let there be a command from the Lord, let the beauty of my eyes return, let my appearance be worthy of Yusuf, I hope for the help of my Lord). When Zuleikha arrives in Egypt, she looks for a worthy person [6, p. 136], and in these lines we see that Zuleikha wants to be worthy of Yusuf. At the same time, it is important for the author that if Zuleikha is to be the wife of the Egyptian ruler, she should be a virgin at the wedding with Yusuf: it becomes clear that a fairy comes to the ruler in the form of Zuleikha [6, p. 218].

The image of Zuleikha is described as a character of the poem till the episode of Yusuf's meeting with his father, the Prophet Yakub. At the end of the work, we learn that she died [6, p. 288] and that Yusuf never remarried.

Conclusion

Thus, the speech portrait of Zuleikha, created by Kul Gali, is based on descriptions, comparisons, popular expressions, antitheses, rhetorical questions, etc., created in connection with various situations. Such a discursive, emotional nature of Zuleikha's speech is explained by the inconsistency of the heroine's character and the changes she undergoes throughout the poem: in the initial part of the work, Zuleikha is described as a spoiled, stubborn girl who is used to being her pagan ruler's beloved daughter; at the end of the work, she acquires the qualities characteristic of the prophet's wife, marries Yusuf and gives birth to 12 sons, bringing them up according to the laws of Islam and Sharigat, she becomes a wise Mother.

References

1. Gumboldt, V. (1985). *Yazyk i filosofiya kultury* [Language and Philosophy of Culture]. 450 p. Moscow, Progress. (In Russian)
2. Kostomarov, P. I. (2014). *Antropotsentrizm kak vazhneishii priznak sovremennoi lingvistiki* [Anthropocentrism as the most important feature of modern linguistics]. Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 2 (58). V. 1, pp. 198–203. (In Russian)
3. Katermina, V. V. (2016). *Yazykovaya lichnost avtora v khudozhestvennom tekste* [Linguistic Personality of the Author in a Literary Text]. Chelovek. Kultura. Obrazovanie. No. 2 (20), pp. 205–213. (In Russian)
4. Kamalieva, A. M. (2018). *Ayaz Ishakî piyeslerinde milliyetçilik* [Nationalism in Ayaz Ishaki's Plays]. Gayaz Iskhaki i nacionalnoe vozrozhdenie tatar v nachale 20 veka: materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posvyashchennoi 140-letiyu so dnya rozhdeniya G. Iskhaki. Compl.: F. Kh. Minnullina, A. F. Ganieva, L. R. Nadyrshina. 450 p. Kazan, IYALI. (In Turkish)
5. Kamalieva, A. M. (2018). *Mirhaydar Feyzi'nin "Galiyabanu" Dramında Tatar Gelenek ve Görenekleri* [Tatar Traditions and Customs in Mirhaydar Feyzi's Drama "Galiyabanu"]. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Volume 18, Issue 1, pp. 179–194. (In Turkish)
6. Kul Gali (1983). *Kyssai Yusyf* [Kyssa-i Yusuf]. F. Fasiev. 542 p. Kazan, Tat.kit.nashr. (In Tatar)
7. Kuzmina, K., Galiullina, G. R., Kayumova, Z. M., Kamalieva, A. M. (2020). *Nombres propios*

alusivos en el poema del siglo XIII Kissa-i Yusuf por Kul Gali [Allusive Proper Names in the 13th Century Poem "Kissa-i Yusuf" by Kul Gali]. Utopia y Praxis Latinoamericana. Volume 25. Issue: Extra 7. Pp. 224–230. (In French)

8. Kuzmina, K. (2020). *Leksicheskaya reprezentatsiya ponyatiya "prorok" v poeme Kul Gali "Kyssa-i Yusuf"* [Lexical Representation of the Concept of "Prophet" in Kul-Gali's Poem "Kyssa-i Yusuf"]. Tatarica. No. 14, pp.18–27. (In Russian)

9. Gubaeva, M. A. (2017). *Yazykovoi portret vnutrennego mira cheloveka v proizvedenii Kul Gali "Kyssa-i Yusuf" (1233): dis... kand. fil. n: 10.02.02* [Linguistic Portrait of the Inner World of a Person in Kul Gali's Work "Kyssa-i Yusuf" (1233): Ph.D. Thesis]. Kazanskii federal'nyi universitet, 284 p. (In Russian)

КОЛ ГАЛИНЕҢ «КЫЙССАИ ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫНДА ЗӨЛӘЙХАНЫҢ СӨЙЛӘМ ПОРТРЕТЫ (XIII Г.)

Халисә Хатыйп кызы Кузьмина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
shirmanx@yandex.ru.

Алсу Миннеәхмәт кызы Камалиева,
Бартын университеты,
Төркия, Бартын Университеты, Кутлубей Язучылар кампусы, Мәркәз/ Бартын, 74100,
akema@mail.ru.

Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәре – XIII гасырда камил төрки әдәби телдә иҗат ителгән, озак гасырлар дәвамында татар халкы тарафыннан яратып, көйгә салып укылган һәм күп тапкыр кулдан күчереп язылган һәм басылган поэма. Татарлар яшәгән төбәкләрдә әсәрнең 300дән артык кулъязма күчермәсе табылган. Поэманың сюжет сызыгы ортодоксаль диннәрнең күбесендә урын алган Гүзәл Йосыф тарихына барып тоташа, ләкин аннан детальләре һәм каһарманнар тасвиры белән шактый аерыла. Шундый каһарманнарның берсе – Зөләйха. Әлеге мәкаләдә Йосыф пәйгамбәргә гашыйк Зөләйха образын барлыкка китерү һәм аның холкына хас үзенчәлекләрне сөйләм аша укучыга ачып бирү өчен автор тарафыннан сайлап алынган тел берәмлекләре тикшерелде.

Төп төшенчәләр: сөйләм портреты, татар теле тарихы, Кол Гали, «Кыйссаи Йосыф», Зөләйха, тел портреты

Кереш

XX гасырның икенче яртысыннан башлап, тел белемендә антропоцентрик юнәлеш өстенлек итә. Фридрих Вильгельм фон Гумбольдт (1769–1859) фикерләреннән үк үсеш алган әлеге юнәлешнең нигезендә телгә ия шәхес, тел шәхесе *(языковая личность)* төшенчәсе ята. «Нинди генә предмет турында сүз барса да, аны һәрвакыт кеше белән, ягъни аның интеллектуаль һәм әхлакый организмы белән бәйләп була», – дип яза В. Гумбольд [1, б. 161]. Иң беренче чиратта, телгә ия шәхес ул – сөйләм эшчәнлегенә сәләтле булган тел йөртүче кеше *(носитель языка)*. Телгә ия шәхес дип, шулай ук телне аралашу чарасы буларак кулланган кешенең сөйләм үзенчәлекләре җыелмасы күздә тотыла, ягъни бу очракта ул – коммуникатив шәхес [2, б. 200]. Мондый шәхес ана теленә нигезләнгән, ана теле аша кабул иткән нигез милли-мәдәни кыйммәтләргә, әйләнә-тирә дөньяга карата буыннар аша тапшырылган һәм тотрыкланган карашлар системасына ия. Туган тел аша кеше әкренләп тирә-юньдәге дөнья белән таныша, конкрет предметлардан, элементар тәртип нормаларыннан алып, абстракт төшенчәләр һәм дөнья төзелешенең эчке һәм тышкы закончалыклары турында белемгә ия була. Белемнәр системасын ул төрле юллар белән саклый һәм, үз чиратында, киләчәк буыннарга тапшыра. Шундый юлларның берсе – дөнья турындагы белемнәрне әдәби әсәр, андагы образлар, тасвирлаулар, персонажлар сөйләме аша тапшыру, ягъни, язучы шәхесе, аның теле аша дөнья турында күзаллаулар системасын булдыру. В.В. Катермина фикеренчә, «Без

язучының тел шәхесе асыл үзенчәлекләрен ике билгеләмә белән белдерергә мөмкин дип саныйбыз: беренчедән, язучы-иҗатчының тел шәхесе индивидуальләштерелгән; икенчедән, ул вакуумда түгел, ә дөньяның милли картинасы кысаларында яши һәм индивидуаль үзенчәлекләрне гомуми концептуаль фонда гына тормышка ашыра ала» [3, б. 209]. Язучы, телгә ия шәхес буларак, әдәби текст белән эш итә һәм әдәби әсәр тукымасында үзен уратып алган яисә үзенең аңында барлыкка килгән дөнья сурәтен гәүдәләндерә. Бу дөньяда персонажлар, әдәби образлар, каһарманнар аерым урын били һәм бу очракта язучы тасвиры индивидуаль [4]. Татар әдәбиятында үзенчәлекле образлар барлыкка китерү аеруча XX гасыр башында активлаша, ул татар халкының гореф-гадәтләре белән дә бәйле [5, б. 178]. Авторның тел шәхесе – иҗатчының шәхесен тулы мәгънәдә күрсәтү төре, ул психик, социаль, этик һәм башка компонентларны үз эченә ала, әмма аның теле, текстларының дискурсы аша чагылдырыла [3, б. 212]. Нәкъ менә шуңа күрә персонаж сөйләмен тикшергәндә, без, иң беренче чиратта, мондый сөйләм авторның тел шәхесе аркылы гәүдәләнгәнен онытмаска тиешбез.

Бу яссылыкта хәзерге чорга кадәр иҗат ителгән әсәрләр аеруча кызыксыну уята, чөнки борынгы һәм урта гасырларда яшәгән язучыларның этика кагыйдәсе буенча, әсәрдә авторның шәхесе турында мәгълүмат бирелми яисә бик аз күләмдә бирелә. Еш кына без авторның исемен дә, кайсы урынчалыктан (илдән) чыкканын да белмибез. Бу чорларда автор үз әсәрендә эреп югала, һәм аның образын (шәхесен) «җыю» еш кына автор аеруча калку итеп күрсәткән персонажлар сөйләмен тикшерү аша башкарыла. Мәсәлән, XIII гасырда иҗат ителгән «Кыйссаи Йосыф» әсәрен язган кешенең исеме бары тик поэма ахырында ике юлда гына искә алына:

Буни дүзән – зәгиф бәндә, ады Ғәли... [6, б. 292] (Моны төзегән кеше – зәгыйфь бәндә, исеме Гали...)

Рәхмәт қыйлғыл, рәхим қыйл Қул Ғәлийә [6, б. 294] (Рәхмәт әйт, яхшылык күрсәт Кол Галигә).

Шул рәвешле, без автор турында башка мәгълүмат таба алмыйбыз. Әсәрдә ул үзен «зәгыйфь бәндә (кол)» дип атый, әмма моның күчерелмә мәгънәдә әйтелгәнен, урта гасыр шәрык әдәбиятындагы язучылык этикасы буенча, үзен беркадәр түбәнсетеп, дәрәҗәсен киметеп күрсәтү белән бәйле икәнлеге аңлашыла. Шуңа карамастан, автор һәм персонажлар сөйләме аша шагыйрьнең белем дәрәҗәсен, дөнья турында күзаллаулар системасын яхшы аңларга мөмкин. Гомумән, әсәрдә ялгызлык исемнәренең кулланышы бик үзенчәлекле һәм автор тарафыннан аерым максатны күздә тотып эшләнелә [7, б. 224].

Тикшерену материаллары һәм методлары

Югарыда әйтелгәннән чыгып, әлеге мәкаләдә XIII гасыр язма истәлеге булган «Кыйссаи Йосыф» әсәрендәге Зөләйха образын барлыкка китерүдә автор кулланган тел-стиль чараларын ачыклау, ягъни Зөләйханың сөйләм портретын ачыклау максаты куела. Мисаллар Фазыл Фәсиев тарафыннан 1983 елда эшләнгән текстка [6, б. 3–294] нигезләнеп төзелгән ярдәмче тексттан алынды (хезмәттә текстологик максатлар күздә тотылмады). Тикшерүнең төп методлары буларак, тарихи-чагыштырмалы, тасвирлама һәм концептуаль методлар, тарихи-лингвистик һәм тарихи-стилистик анализ төрләре кулланылды. Тарихи-чагыштырмалы һәм тасвирлама методлар ярдәмендә әсәрдә тасвирланган күренешләрне иске төрки һәм хәзерге татар теле нигезендә чагыштыру юлы белән гомуми үзенчәлекләрне ачыклау эше башкарылды. Персонаж сөйләмендә кулланылган концептларны ачыклауда концептуаль анализ методы, сөйләм үзенчәлекләрен һәм тасвирлау чараларын билгеләүдә тарихи-лингвистик һәм тарихи-стилистик анализ төрләре кулланылды.

Фикер алышу

«Кыйссаи Йосыф» поэмасы татар әдәбиятында һәм тел белемендә шактый яхшы өйрәнелгән әсәрләрнең берсе булып тора, әмма персонажларның сөйләм портретын өйрәнү ягыннан бу әсәр тикшерелмәгән. Соңгы эшләрнең берсе буларак, поэмада кешенең эчке дөньясын тасвирлау үзенчәлекләрен ачыклауны максат итеп куйган хезмәтне – М.А. Гобәеваның «Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф» (1233) әсәрендә кеше эчке дөньясының тел портреты» дип аталган кандидатлык диссертациясен күрсәтергә мөмкин [9].

Билгеле булганча, поэмада дөньяның дини китапларында тасвирланган сюжет – Йосыф пәйгамбәр тарихы бәян ителә. Әлеге сюжет Коръән Кәримнең йөзунбер аятьтән торган уникенче – «Йосыф» сүрәсендә бирелә. Әсәрдәге төп каһарманнар – Йагкуб, Йосыф

һәм аның агалары, Зөләйха образлары авторның үзенчәлекле теле аша тасвирланалар. Бу тел – монгол яуларына кадәр Идел буенда кулланылган иске төрки әдәби телнең югары формасы [9, б. 18].

«Кыйссаи Йосыф» поэмасы – әдәби әсәр, димәк, әдәби әсәргә хас булган барлык таләпләргә дә җавап бирә: эстетик-эмоциональ яктан, ул укучының хисләренә тәэсир итә һәм интеллектуаль ләззәт бирә; кешегә әйләнә-тирә дөньяны, шул исәптән кешене һәм аның эчке күңел дөньясын танып белергә мөмкинлек ача; әдәби әсәр кешенең шәхесен формалаштыра, аның кыйммәтләр системасын төзи, аны уйларга һәм хис итәргә өйрәтә, акыллырак, игелеклерәк итә, рухи яктан баета. Бу функцияләрне тормышка ашыру автор, персонаж тасвиры һәм сөйләме аша тәэмин ителә. Зөләйха образы – моның ачык мисалы.

Зөләйха – патша кызы, мәликзадә, дине буенча мәҗүси; кызның атасы тарафыннан никадәр сөекле икәнен күрсәтү өчен, автор Зөләйханы Йосыф белән чагыштыра: *Нә кем Йагҗуб Йусыфый сәүәр иди, Йусыф аның уйлуқындан кәтмәз иди, һәм Зөләйха атасына шуйлә ирди, бәлки дагы артуғрак сәүәр имди.* [6, б. 128]. (Йагкуб Йосыфны ничек яратса, Йосыф аның итәгеннән ничек төшмәсә, Зөләйха да үз атасына шулай иде, бәлки, артыграк та яраткандыр әле). Зөләйханың кадерле, сөекле, иркә кыз икәнен автор сурәт ярдәмендә кат-кат әйтә: *Йастуқы атасының дизи ирмеш* [6, б. 128]. (Ята торган урыны – әтисенең тезе икән). Әсәрдә Зөләйханың яше күрсәтелмәсә дә, чагыштырулар ярдәмендә тасвирланган искиткеч чибәрлеге бу образның төп шарты булып тора: *Тулун ай тик балқыр иди аның йүзи, Уҗмах ичрә хур-ел-ғәйнә биңзәр имди* [6, б. 128]. (Тулган ай кебек балкый иде аның йөзе, Оҗмахтагы хур кызына охшый инде)

Димәк, Зөләйха – Африка Мәгрибендә (көнбатышында) [6, б. 128] иң бай патшаларның берсе Тәймус патшаның (хәзерге Тунис иле булырга мөмкин) искиткеч чибәр, иркә, сөекле кызы – атасының тезендә ятып йоклаганда, төшендә Йосыфны күрә һәм аңа гашыйк була, бу турыда атасына сөйли. Тәймус патша шунда ук бу кешенең кайда яшәгәнен белү өчен бөтен байлыгын бирергә риза икәнен әйтә, әмма өч ел дәвамында бу сер чишелми. Зөләйха авырый башлый, әтисе иң көчле табибларны чакырса да, терелми. Автор тасвирында каршы куе алымы ярдәмендә авыру Зөләйха үзсүзле булып гәүдәләнә: *Ғаклы кәтди, йатыб уйқу һич уйумаз, Тәғам хазир кәлтүрүлсә, һәргиз йимәз, Кемсә берлә ултуруб сөз сөзләмәз, Һич этибба боңа дәрман билмәз имди* [6, б. 130]. (Акылы китте, яткач, һич йокламый, Ризык китерсәләр, бер дә ашамый, Кешеләр белән утырып һич сөйләшми, Бернинди табиблар да моңа дәва белми инде).

Бары тик теләгенә ирешкәч – Йосыфның кем икәнен белгәч кенә, Зөләйха яңадан элекке хәленә кайта: *Баг-буғауын шишдерди, ғақыл улды, байағыдан тили дәхи фәсих улды, нуры артды, сөзи дәхи мәлих улды, вәликин Йусыфый көп үгәр имди.* [6, б. 132]. (Бау-богавын чиштерде, акыллы булды, Элеккедән дә теле ачык булды, Нуры артты, сүзе бигрәк татлы булды, әмма Йосыфны нык сөяр инде). Димәк, укучы автор тасвиры аша Зөләйха белән булган беренче эпизодларда ук аның иркәләнеп үскән, һәрвакыт үз теләгенә ирешергә теләгән һәм ирешкән, үзсүзле кыз икәнен аңлый.

Алга таба Зөләйха бик күп мал-байлык белән, килен буларак, Мисырга килә: *Сәүенди: Морадыма ирдем, дәйүр, ғәзиз Мисыр җәмалини көрәм, дәйүр* [6, б. 134] (Сөенде: Теләгәнемә ирештем, ди, Мисыр иясенең йөзен күрәм дия). Берничә урында кабатланып килгән “морад-хаҗәт” лексемалары әсәрдә концепт дәрәҗәсенә күтәрелә.

Мисырда үзе теләгән Йосыфның юк икәнен күреп, Зөләйха бик нык өзгәләнә: *Зөләйха әйдүр: “Ирақ қалды бәнүм илем, Аh, нидән ғәләт дүшди бәним халем, Аh, дәриғә, үкүш рәнҗүм, узақ йолым, Нәчә күнлүк михнәт заир олды имди!* [6, б. 136]. (Ерак калды минем илем, Аһ, нидән ялгыш булды минем хәлем, Аһ, кызганыч, рәнҗүем күп, озак юлым, Ничә көнлек михнәт юкка булды инде!) Зөләйханың үз теләгемә ирешәм дип килүен һәм ялгышуын автор контекстуаль антитеза (*морадыма ирдем – ғәләт дүшди*) ярдәмендә бик төгәл тасвирлый. Бигрәк тә Зөләйханың «*Байык белең: бу бәңа лаик дәгүл»* [6, б. 136] (Төгәл белегез: бу ир миңа лаек түгел) дип әйтүе үзен Мисыр патшасыннан да өстен куюы турында сөйли. Әмма башка чара юк, Зөләйха дая (тәрбиячесе) киңәше белән Мисырда яшәп кала. Бу эпизодта автор кызыклы гыйбарә куллана: *Зөләйха бу үгүти рәуа көрди, Мисырда дормаклықға бойун вирди* [6, б. 136] (Зөләйха бу үгетне яхшы дип тапты, Мисырда торырга риза булды). *Бойун вирди* гыйбарәсен хәзерге татар теленә *риза булды* дип күчерсәк тә, нигездә, монда башка сурәт күзаллана: поэма телендә кулланылган *разый олды* һәм *бойун*

вирди гыйбарәләре мәгънә ягыннан бер үк түгел: *разый олды – ризалашты* (согласиться) һәм *бойун вирди – буйсынды* (подчиниться). Үзсүзле кызның буйсынуы аның холкында үзгәреш башланганы турында сөйли, әмма бу үзгәреш әле тотрыклы түгел.

Ниһаять, җиде елдан соң гына Зөләйха Мисырда кол итеп сатылган Йосыфны үз күзләре белән күрә һәм Мисыр патшасын аны сатып алырга күндерә: *Зөләйха әйдүр: "Қуйыңыз, бән дүшәйен, Тәлим йылғы хәсрәтимә кауышайын, Фирақ халин-әхуалин сурашайын, Хәқыйқәт, висаль күни дуғды имди"*. [6, б. 138] (Зөләйха әйтә: Җибәрегез, мин төшим, Күп елгы хәсрәтемә кавышыйм, Аерылу хәлен-әхвәлен сорыйм, Чыннан да, кавышу көне туды инде) *Олдур бәнүм хаҗәтим, бәллү билиң, Сизләр аны бәнүм үчүн сатун алың, Җүмлә малум аның үчүн фида әйләң, Нәчә бәһа диләрсә, вириң имди!* [6, б. 138] (Улдыр минем теләгәнем, төгәл белегез, Сез аны минем өчен сатып алыгыз, Барлык малны аның өчен фида кылыгыз, Күпме бәя теләсә дә, бирегез инде!). Әлеге өзектә *олдур бәнүм хаҗәтим* (ул – минем хаҗәтем, теләгәнем) һәм *сизләр аны бәнүм үчүн сатун алың* (сез аны минем өчен сатып алыгыз) гыйбарәләре безнең игътибарны җәлеп итә. Пәйгамбәр улы һәм үзе дә пәйгамбәр булган Йосыфны Зөләйха "теләгәнем, кирәгем" дип атый, ягъни аны "кеше" биеклегеннән "әйбер, уенчык" түбәнлегенә төшерә, "*минем өчен* сатып алыгыз" дип әйтә. Бу юлларда Зөләйха образы автор тасвиры нигезендә шулай ук үзсүзле, максатына ирешергә ратучан итеп тасвирлана.

Мисыр патшасы Йосыфны сатып алып, Зөләйхага «Улыбыз булсын» дип тапшыра: *Бәнән аңа артуғырак тәғзим қылғыл, бизим бу оғлумыз олсун имди* [6, б. 146] (Миннән дә артыграк аңа хөрмәт күрсәт, Безнең бу улыбыз булсын инде). Шул вакыттан алып, Зөләйханың хәле бик кыенлаша: автор гашыйк кызның халәтен бик төгәл тасвирлый: *Мөшкил хальгә дүшди ол анда кәзин, Бер сагәтгә көрмәсә Йусыф йүзин, Сабыры қалмаз, аңламаз кимсә сөзин, Нә сөзләсә, "Йусыф!" дәйү сөзләр имди.* [6, б. 148] (Мөшкел хәлгә төште ул анда соңрак, Бер сәгатькә күрмәсә Йосыф йөзен, Сабыры калмас, аңламас кеше сүзен, Ни сөйләсә дә, Йосыф дип сөйли инде); *Бәрдазан тәниндән қан алдырса, Хәҗҗәм аның тамырына ништәр урса, Ғәлялхаль қаны ақыб, йирә тамса, Йир үзрә Йусыф ады йазылур имди!* [6, б. 148]. (Бераздан тәненнән кан алдырса, Кан алучы аның тамырына пычак тидерсә, Хәләл каны агып, җиргә тамса, Җир өстенә Йосыф исеме языла инде!); *Һәр заманда көкләр таба нәзар қылса, Күк йөзиндә улдызлары көрәр исә, Һәмандәм Йусыф анда кәлүр исә, Улдызлар [һәм] Йусыф дәйү сөзләр имди!* [6, б. 148]. (Һәр заманда күк йөзенә күз салса, Күк йөзендә йолдызларны күрсә, Шул вакытта Йосыф анда килсә, Йолдызлар да Йосыф диеп сөйли инде!) Әлеге юлларны биредә тулаем китерүнең максаты – авторның сүз байлыгын һәм тасвир көчен күрсәтү: күрәсең, автор Зөләйханың киләчәктәге дин һәм әхлак ягыннан дөрес булмаган гамәлләрен беркадәр аклау өчен, аларның сәбәбен бик көчле гашыйк булуга кайтарып калдырырга омтыла. Чыннан да, Зөләйха Йосыф белән потханәгә керә һәм потка ялвара: *Йалуарыр ол санәмгә, зари әйләр, зирә-ки ғыйшқы ғалиб, сабыры аулар, Хатириндә қалмади [һич] гизлү әсрар, нә чар олуб, бутынә йалуарыр имди.* [6, б. 148]. (Ялвара ул потка, елый-елый, Бигрәк инде гыйшкы зур, сабыры калмый, Күңелендә калмады яшерен серләр, Чарасыз булып, потка ялвара инде). Әлеге эпизод, бердән, Йосыфның пәйгамбәрлек көчен күрсәтү өчен китерелсә (Йосыф потны тар-мар итә, җимерә һәм, Зөләйха үтенече буенча, яңадан элекке хәленә кайтара); икенчедән, Зөләйханың үз максатына ирешү өчен төрле юлларны кулланып каравы, ягъни, кызу канлы булуы, уйламыйча эш итүе һәм эмоциональ яктан бик хисле булуы турында сөйли. Зөләйха моның белән генә тынычланмый: аңа, бернигә карамый, үз максатына ирешергә – Йосыфны үзенеке итәргә, аның белән ислам динендә тыелган никахсыз җенси мөнәсәбәткә керергә кирәк. Бу максат, бу теләк аңа грандиоз эш алып барырга – дая өйрәтүе буенча, дөньяда тиңе булмаган бик зур сарай салдырырга, аны кыйммәтле ташлар, сыннар, рәсемнәр белән бизәргә, анда Йосыфны алып кереп, үзенә кызыктырырга һәм шул рәвешле үз максатына ирешергә этәрә. Автор тәхеттә утырган, киенгән-ясанган, искиткеч гүзәл Зөләйханы сурәтләү чаралары ярдәмендә болай тасвирлый: *Тадҗ кийәр, қаш ойнатур, көзин сүзәр, Сөзләдүкчә нәфәсендән ғәнбәр тозар, Һәман фирдәүес эчрә хурларә биңзәр, Айағындан мәрҗан хали қушар имди* [6, б. 158]. (Таҗ кия, каш уйната, күзен кыса, Сөйләгәндә сулышыннан хуш ис килә, Җәннәт эчендәге хур кызына охшый, Аягында мәрҗаннан ясалган бөҗра инде). Биредә дә Йосыфка эндәшкәндә,

ул үзенең максаты, теләге турында сөйли: *Хатун әйдүр: «Бән сәни дүшдә күрдүм, Андан бирү җәмалеңә гашиқ олдум, Малум-мөлкүм җүмләсин фида қылдым, Морадым бу күн хасил қыйлам имди».* [6, б. 158] (Хатын әйтә: Мин сине төштә күрдем, Шуннан бирле йөзеңә гашыйк булдым, Малым-мөлкәтемнең барысын фида кылдым, Теләгемне бүген тормышка ашырам инде). Шул рәвешле, автор Зөләйханың хәләл булмаган мәхәббәт тарихын <u>морад</u> (максат, теләк, омтылыш) концептына җыеп кертә.

Зөләйханың үз максатына ирешү юлында төп коралы – сүз. Һәм ул сөйли. Йосыфның кисәтүләренә карамастан, аны тыңламыйча, бары үз сүзен, үзенең кичерешләре турында кат-кат сөйли. Бу юлларда шулай ук Зөләйханың сөйләм портреты аша холкы ачыла: *Зөләйха ол сөзләри һич аңламаз, Йусыф пәнден дыңламаз, рәуа күрмәз, аңа лаиқ кәлачи сөз сөзләмәз, Кәнде сөзин мөкәррәр сүйләр имди.* [6, б. 160] (Зөләйха ул сүзләрне һич аңламый, Йосыф киңәшен тыңламый, яхшы дип уйламый, Аңа лаек әйтелгән сүз сөйләми, Үз сүзен кат-кат сөйли инде). Бер яктан, гашыйк кешенең эмоциональ халәте зур осталык белән тасвирланса, икенче яктан, образны тулыландыра торган өстәмә детальләр – мәдхия жанрын хәтерләткән сөйләм тасвиры килеп керә: *Әйдүр: «Әйа Йусыф, сәниң сөзиң датлу, усанмадан дыңламаға нә рахәтлү, Йүзиң лятиф, кәлачиң хуб, мөрәүүәтлү, Ишитсәм, рахәтүм артар имди».* [6, б. 160]. (Әйтә: Әй, Йосыф, синең сүзең татлы, Эч пошканда тыңларга ни рәхәт, Йөзең матур, сүзең яхшы, нурлы, Ишетсәм, рәхәтем арта инде); *Висалең – диларәм, җан рахәти, Җәмалең қуйаш кеби, ғишқың қаты, Сурәтиң ғәҗәб төрфә, ләфзың йети, Хәнҗәр кеби, җанымдан кәчәр имди.* [6, б. 160] (Синең белән күрешү – татлы, җан рәхәте, Йөзең кояш кебек, гыйшкың каты, Сурәтең гаҗәп матур, сүзең үткен, Хәнҗәр кебек, җанымнан кичә инде); *Һиляля биңзәр сәниң қашларың вар, Йенҗүйә биңзәр сәниң дишләриң вар, Ғәҗәб зиба мишик-йопар сачләриң вар, Кәнди әлүм үрмәгә лаиқ имди.* [6, б. 162] (Айга охшаган синең кашларың бар, Энҗегә охшаган синең тешләрең бар, Гаҗәп зифа, хуш ис килгән чәчләрең бар, Үз кулым белән үрергә лаек инде); *Ғәҗәб төрфә, қара рәңлү зөлфләриң вар, Хәлауәтлү, мөрәүүәтлү сөзләриң вар, Ғәмзә қылса, дилдин кәчәр көзләрең вар, Керпекләриң җанымдан кәчәр имди.* [6. б. 162] (Гаҗәп йомшак, кара төстәге толымнарың бар, Җанга якын, нурлы сүзләрең бар, Бер караса, сүзсез калырдай күзләрең бар, Керфекләрең җанымнан үтә инде). Әлеге өзектә китерелгән мисаллар Зөләйханың тел байлыгын, аның сөйләм оештыру сәләтен, мантыйк дәрәҗәсен күрсәтә. Бу юлларда Зөләйха (автор каләме ярдәмендә) сүз белән сурәт барлыкка китерә, автор Зөләйха күзләре аша Йосыфның тышкы кыяфәтен – портретын торгыза. Әлеге юллар шул вакыттагы төрки әдәби телнең сурәтләү чаралары – металогик һәм автологик алымнар кулланып ясалган югары формасын тәшкил итә һәм «Кыйссаи Йосыф» әсәренең тел, сөйләм ягыннан иң гүзәл сәхифәләренең берсе булып тора.

Зөләйха, сөйләмнең барлык мөмкинлекләрен кулланып та, максатына ирешмәгәч, иң көчле психологик алымга бара – Йосыфның мин-минлегенә кагыла: *Зөләйха әйдүр: «Имди сән нә санырсән, Көңүлүңдә нә кәчәр, нә уманурсән, Әйт бәңа сән, кимсәдин коркурмусән, Йигитликдә һич насибың йуқму имди?»* [6, б. 164]. (Зөләйха әйтә: Инде син ни уйлыйсың, Күңелеңнән ниләр кичә, ни өмет итәсең, Әйт миңа син, кемнәндер куркасыңмы, Егетлегең юкмы әллә инде?) Бу юлларда нәкъ безгә таныш Зөләйха – үз максатына теләсә нинди юл белән ирешергә күнеккән иркә кыз гәүдәләнә, ул хәтта сөйгән кешесен рәнҗетүдән дә курыкмый. Шушы психологик алым белән дә теләгенә ирешә алмагач һәм ире алдында оятлы булып калгач, Зөләйха ярсый, гаделсезлек, явызлык күрсәтә, Йосыфны зинданга яптырырга тели: *Зөләйха әйдүр: «Бу угланны зинданлағыл, тәһдид қыйлғыл, қурқытғыл, өгүтләгил, гәр йуқсә, бәни қойуб, аны бәкләгил, әдәбсизлик қыйлмасун! – дәйүр имди».* [6, б. 170]. (Зөләйха әйтә: Бу баланы зинданга сал, өркет үзен, куркыт һәм үгетлә, Оят булыр, мине куеп, аны якласаң, Әдәпсезлек кылмасын! – дия инде). Зөләйха Йосыфка соңгы тапкыр ультиматум куя – я ул Зөләйханың теләген үтәп, сөяркәсе була, яисә зинданга ябыла [6, б. 178]. Йосыф зинданны кулайрак күргәч, Зөләйха бик каты ярсый һәм аның ачуын автор сүз аша җиткерә: *Аны ишдеб, Зөләйха йаулақ бушды, Ғәри кәлди, хатеринә хәйлә дүшди, Йусыфың билиндән қәмәр шишди, хәрир-зиба тунларин суйар имди* [6, б. 178] (Аны ишетеп, Зөләйха бик нык ачуланды, Ояты килде, хәтеренә хәйлә төште, Йосыфның биленнән кылычын чиште, ефәк-зифа киемнәрен салдыра инде). Әлеге юлларда без үз

теләгенә ирешә алмаган хатын-кызның дуамал холкын таныйбыз.

Шактый озак вакыт үтә. Ире Кыйтфирнең үлеменнән соң урамга куылган, зәгыйфь, күзе күрмәгән һәм карчыкка әйләнгән Зөләйха барыбер Йосыфны онытмый. Һәм холкына туры калып, бу михнәтләрдә ул үзен түгел, ә кыен вакытларда үзенә ярдәм итмәгән потларны гаепли: *Ғәзиз ирдүм – тул, ғәриб, ғәҗиз қалдым, Йусыф ғишқы күйдүрди, зәлил олдум, Әхуалүм бу күнгәчә заһир қылдым, Сәндән мәдәд йуқ имиш, билдим имди.* [6, б. 212] (Сөекле идем – тол, гарип, гаҗиз калдым, Йосыф гыйшкы көйдерде, түбәнлеккә төштем, Хәлемне бу көнгәчә сөйләп килдем, Синнән ярдәм юк икән, белдем инде); *Мисыр эчрә улу хатун олур идүм, Адәмләргә сәрвәрликни қылур ирдүм, андан бирү сәни мәғбуд билүр ирдүм, һич сәбәбдән рахәтең дигмәз имди!..* [6, б. 212] (Мисырда олы хатын идем, кешеләргә җитәкчелек кыла идем, Аннан бигрәк сине тәңре дип белә идем, Һич сәбәптән рәхәтең (ярдәмең) тими инде!) Әлеге строфаларда автор каршы куюга нигезләнгән сурәтләү алымы – антитеза куллана. Гомумән, антитеза – Кол Галинең иң яраткан сурәтләү чарасы һәм ул әсәрнең сюжетына бик туры килгән алым, чөнки төп каһарманнарның тормышы күтәрелү һәм төшүләрдән, капма-каршылыклардан тора. Антитеза алымы бигрәк тә Йосыф һәм Зөләйха образларын тасвирлаганда, киң кулланыла.

Үзе табынган потлардан ярдәм көтеп җиткерә алмагач, Зөләйха, мәҗүсилектән баш тартып, ислам динен кабул итә. Йосыф белән очрашкан вакытта аның сөйләме дә инде башка тонда, башкача төзелә: *Бән улмән, сәни сатун алдым иди, җүмлә малум сәңа фида қылдым иди, сәниң дәрдиң билә хәйран қалдым иди, бу күн имди бу халә дүшдүм имди.* [6, б. 214] (Мин – ул кеше, сине сатып алган идем, Барлык малымны сиңа фида кылган идем, Синең дәртең белән хәйран калган идем, Бүген инде бу хәлгә төштем инде); *Барчә кәтди әлимдән үкүш ниғмәт, бирси қалмай суалды мал вә мөлкәт, вәлякин һич суалмаз ғишқу хәсрәт, ғәля-д-дәуам ғишық оды үртәр имди.* [6, б. 214] (Барысы китте кулымнан – бик күп нигъмәт, берсе калмый югалды мал һәм мөлкәт, әмма һич югалмый гыйшык хәсрәте, Һәрдаим гыйшык уты өтә инде).

Әлеге юлларда без Зөләйханың сөйләме нигезендә аның холкы да үзгәрүен күрәбез: кызның мин-минлеге, дуамаллыгы югалган, ул үзенең халәтен бик яхшы аңлый, шуңа күрә язмышына да карышмый. Әмма бу эпизодта да аның үз-үзен бик ярата торган хатын-кыз булуы чагыла: Йосыф белән кавышачагын белгәч, ул каушап кала, иң элек Аллаһтан үзенең матурлыгын кире кайтаруны сорый: *Бәс, мәүлүмдән әмер-хөкем уйлә олса, көзләрүмнүң нуры кайра йәнә кәлсә, җәмалүм һәм Йусуфа лаиқ олса, мәүлүмдән ғинайәт умармын имди* [6, б. 216]. (Ходамнан әмер-хөкем булсын иде, күзләремнең нуры кабат миңа кайтсын иде, кыяфәтем Йосыфка лаек булсын иде, Ходамнан мин ярдәм өмет итәм инде). Мисырга килгән вакытта Зөләйха үзенә лаек кешене эзләсә [6, б. 136], бу юлларда без Зөләйханың Йосыфка лаек булырга теләвен күрәбез. Шул ук вакытта авторга Зөләйханың Мисыр патшасы хатыны булып та, пәйгамбәр Йосыф белән никахлашканда, саф кыз булып калуы әһәмиятле: патша янына Зөләйха кыяфәтендәге пәри кызы килеп йөрүе ачыклана [6, б. 218].

Зөләйха образы поэмада Йосыфның атасы Йагкуб пәйгамбәр белән очрашу эпизодына кадәр тасвирлана, әсәрнең соңында без аның вафаты [6, б. 288] һәм Йосыфның башка хатын-кызга өйләнмәве турында беләбез.

Төп нәтиҗәләр

Шул рәвешле, Зөләйханың Кол Гали тарафыннан барлыкка китерелгән сөйләм портреты төрле ситуацияләргә бәйле булган тасвирый сыйфатламаларга, чагыштыруларга, канатлы гыйбарәләргә, антитезага, риторик сорауларга һ.б. сурәтләү чараларына корыла. Зөләйха сөйләменең мондый дискурсив, эмоциональ сыйфаты персонаж холкының каршылыклы булуы һәм аның поэма дәвамында үзгәрүе белән аңлатыла: Зөләйха тасвирының башлам өлешендә иркә, үзсүзле, үзенең теләгенә теләсә нинди юл белән ирешергә күнеккән мәҗүси патша кызы әсәр ахырында пәйгамбәр хатынына лаек булган сыйфатларны ала һәм Йосыф пәйгамбәр белән никахлашып, унике ир бала тудырган, аларны ислам дине һәм шәригать кануннары нигезендә тәрбияләгән зирәк акыллы Ана образы буларак гәүдәләнә.

Әдәбият

1. *Гумбольд В.* Язык и философия культуры. М: Прогресс, 1985. 450 с.
2. *Костомаров П. И.* Антропоцентризм как важнейший признак современной лингвистики // Вестник Кемеровского государственного университета. 2014. № 2 (58). Т. 1. С. 198–203.

3. *Катермина В. В.* Языковая личность автора в художественном тексте В.В. Катермина // Человек. Культура. Образование. 2016. № 2 (20). С. 205–213.

4. *Kamalieva A. M.* Ayaz Ishakî piyeslerinde milliyetçilik / Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф. Х. Миннуллина, А. Ф. Ганиева, Л. Р. Надыршина. Казань: ИЯЛИ, 2018. 450 с.

5. *Kamalieva A. M.* Mirhaydar Feyzi'nin "Galiyabanu" Dramında Tatar Gelenek ve Görenekleri / Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. Volume 18, Issue 1, 2018. P. 179–194.

6. Кол Гали. Кыйссаи Йосыф / Төп текстны (транскрипцияне) әзерләүче, кереш мәкаләне, искәрмә һәм аңлатмаларны, кулъязмаларның тасвирламасын ясаучы филология фәннәре кандидаты Ф. С. Фәсиев. Казан: тат.кит.нәшр., 1983. 542 б.

7. *Kuzmina K., Galiullina G. R., Kajumova Z. M., Kamalieva A. M.* Allusive proper names in the 13th century poem «Kissa-i yusuf» by Kul Gali [Nombres propios alusivos en el poema del siglo XIII Kissa-i Yusuf por Kul Gali]. – Utopia y Praxis Latinoamericana. Volume: 25. Issu: Extra 7. 2020. P. 224–230.

8. *Кузьмина Х.* Лексическая репрезентация понятия «пророк» в поэме Кул-Гали «Кысса-и Йусуф» // Tatarica. 2020. № 14. С. 18–27.

9. *Губаева М. А.* Языковой портрет внутреннего мира человека в произведении Кул Гали «Кысса-и Йусуф» (1233): дис ... канд. филол. наук: 10.02.02 // ФГАОУВО «Казанский (Приволжский) федеральный университет», 2017. 284 с.

РЕЧЕВОЙ ПОРТРЕТ ЗУЛЕЙХИ В ПОЭМЕ «КЫССА-И ЙУСУФ» КУЛ ГАЛИ (XIII В.)

Халиса Хатиповна Кузьмина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
shirmanx@yandex.ru.

Алсу Миннеахметовна Камалиева,
Бартынский университет,
Турция, Бартын,74100, Кампус Кутлубей Языджылар,
akema@mail.ru.

Произведение Кул Гали «Кысса-и Йусуф» – поэма, написанная в XIII веке на тюркском литературном языке, на протяжении долгих веков любимая татарским народом, многократно переписанная от руки и впервые напечатанная в XIX веке. В регионах, где проживают татары, найдено более 300 рукописных копий этого произведения. Сюжетная линия поэмы восходит к истории прекрасного Иосифа, встречающейся в священных книгах большинства ортодоксальных религий, но значительно отличается деталями и описанием героев. Один из таких героев – Зулейха. В данной статье рассматриваются художественные средства выразительности, выбранные автором для создания образа Зулейхи, ее речевого портрета и для раскрытия особенностей ее характера.

Ключевые слова: речевой портрет, история татарского языка, Кул Гали, «Кысса-и Йусуф», «Сказание о Юсуфе», Зулейха, языковой портрет